

UOT 94 (479.24)

Naxçıvan diyarında misgərlik və zərgərlik sənətlərinin inkişaf tarixindən

Vidadi Muradov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor
e-mail: azertimes@gmail.com

Açar sözlər: sənət, misgərlik, istehsal,
məmulat, güümüşbəndlik, zərgərlik

Naxçıvan diyarının müxtəlif növ təbii sərvətlər və faydalı qazıntılarla zəngin olması burada hələ çox qədim dövrlərdən başlayaraq metalşümləmə sənətinin müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Naxçıvan ərazisinin də xeyli hissəsinin daxil olduğu Kiçik Qafqaz dağ silsiləsi mis mədənləri ilə xüsusilə zəngin olmuşdur. Yazılı mənbələrin məlumatları və arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərir ki, bu dağ silsiləsində yerləşən 400-dən çox mis mədəninin xeyli hissəsi Naxçıvan diyarının payına düşürdü (26, s.6). Naxçıvan çayının sol sahilində yerləşən Sirab, Vayxır, Göydağ, indiki Ordubad rayonunun ərazisində yerləşən Misdağ, Daxçay, Göygöl kimi yataqlar mis filizi ilə daha zəngin olmuş və tarixin müxtəlif mərhələlərində yerli metallurqlar tərəfindən intensiv şəkildə istismar edilmişdir (4, s.141-142; 5, s.4-7; 10, s.111; 16; 19, s.191).

Naxçıvan diyarında yerləşən Kültəpədə aparılmış arxeoloji qazıntılar burada yerli xammalla işləyən metalşümləmə sənətinin hələ eneolit dövründə formalaşdığını sübut edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Kültəpənin eneolit təbəqəsindən bir ədəd biz, iki ədəd muncuq, bir ədəd rombşəkili, üç ədəd isə qeyri-müəyyən formalı mis əşya aşkar edilmişdir (14, s.78.) Yəni də həmin Kültəpədən tunc dövrünə aid metalökmə qəliblərinin və metaləritmə kürələrinin aşkar edilməsi Naxçıvanın qədim sakinlərinin tunc əldə etməyin texnologiyasını dərinədən mənimsədiklərini göstərir. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, qədim Naxçıvanda da tunc məmulatı misin tərkibinə arsen və qalay qatmaqla əldə edilirdi. Çox güman ki, Naxçıvanın qədim metallurqları tunc əldə etmək üçün indiki Culfa şəhərindən şərqdə yerləşən Darıdağ adlı arsen yataqlarından istifadə etmişlər (4, s.144).

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da metalşümləmə sənəti e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində dəmirin kəşf edilməsi ilə yeni, daha yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Dəmirin kəşf edilməsi metalşümləmə sənətində bir sıra mühüm nəticələrə gətirib çıxardı. Bu hadisəyə qədər alət istehsalı üçün əsas xammal olan tunc, bundan sonra daha çox zinət əşyaları və qab istehsalı üçün xammal rolunu oynamağa başladı (12, s.35). Dəmirin meydana gəlməsi, digər tərəfdən metalşümləmə sənətinin daxilində ixtisaslaşmanın meydana gəlməsinə və dərinləşməsinə təkan verdi. Əslində bütün orta əsrlər boyu davam etmiş ixtisaslaşma prosesinin gedişatında dəmirçilik, misgərlik, silahsazlıq, zərgərlik, çilingərlik kimi müstəqil sənət sahələri meydana gəldi.

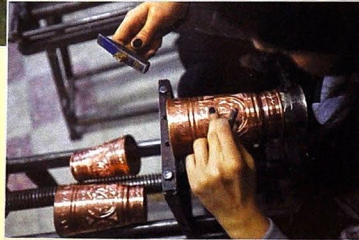
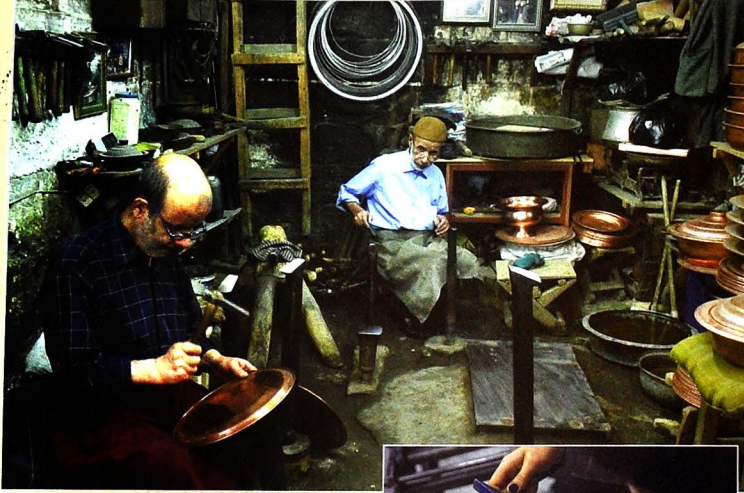
Orta əsrlər dövründə Naxçıvan diyarında yaşayan əhəlinin təsərrüfat həyatında və məişətində misgərlik sənəti daha mühüm rol oynamağa başlamışdı. Mənbələrdə X-XII əsrlərdə Naxçıvanda "şahlara və sultanlara layiq mis məmulatları istehsalı" haqqında verilən məlumatlar da bunu təsdiq edir (8, s.85). Monqol işğalları dövründə sənət istehsalının digər sahələri kimi misgərlik də müəyyən qədər tənəzzülə uğradı. Lakin bir tərəfdən bölgədə xammal ehtiyatlarının bolluğu, digər tərəfdən isə misgərlik məmulatlarına tələbatın yüksək olması bu sənət sahəsinin tezliklə dirçəlməsinə gətirib çıxardı. XVI-XVII əsrlərdə Naxçıvan şəhərində yerləşən çoxlu misgər emalatxanalarında müxtəlif çeşidli təsərrüfat və məişət əşyalarının istehsal edilməsi də bunu sübut edir. Bu dövrdə Naxçıvan şəhərində istehsal edilmiş mis qab nümunələrinin xeyli hissəsi hazırda AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya Fondunda və Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılır. Belə nümunələrə misal olaraq sərpuş, ləyan, məcməyi, qablama qazan, satıl, sini, kasa, piyalə, dolça, güyüm və s.-ni göstərmək olar. Misgərlik istehsal etdikləri məhsulların üzərində öz adları ilə yanaşı, qədim əfsanələrdən götürülmüş süjetlər və hikmətli söz nümunələri də həkk edilirdi (8, s.101-102; 11, s.53).

Əldə olan məlumatlar göstərir ki, Naxçıvan diyarının ərazisində hələ qədim dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş mis mədənlərinin xeyli hissəsi XVIII-XX əsrin əvvəllərində də yerli metallurqlar tərəfindən istismar edilirdi. Ordubad şəhərindən 32 verst məsafədə yerləşən Əyərək kəndi yaxınlığındakı mis mədənlərinin XIX əsrin əvvəllərində Qacar şahzadəsi Abbas Mirzənin göstərişi ilə istismar edilməsi haqqında məlumat vardır (15, s.85). "Qafqaz" qəzetinin 1859-cu ilə aid nömrələrindən birində göstərilirdi ki, bu dövrdə Ordubad qəzasında fəaliyyət göstərən 5 misəritmə müəssisəsi qazada yerləşən mis mədənlərindən çıxarılan misin emalı ilə məşğul olurdu. Ağac kömürü ilə işləyən bu müəssisələrdə 1859-cu ildə 13 min pud mis əridilmişdi. İstehsal edilən misin bir hissəsi qazanın hüduqlarından kənara göndərilir, digər hissəsi isə yerli misgərlik tərəfindən müxtəlif məişət məmulatlarının hazırlanmasına sarf olunurdu (18).

Naxçıvan diyarının mis ehtiyatları ilə zəngin olması burada misgərlik sənətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Onu da göstərmək lazımdır ki, tuncun meydana gəlməsindən sonra misin tətbiqi istiqaməti köklü şəkildə dəyişərək, əsasən məişət əşyalarının istehsalına yönəlmişdi.

Bütün orta əsrlər dövründə misdən hazırlanmış müxtəlif təyinatlı qablara - tələbatın böyük olması - bu sənətin inkişafına güclü təkan vermişdi. Hələ, son orta əsrlərdə Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərmiş çoxsaylı misgər emalatxanalarında; müxtəlif çeşidli məişət əşyalarının istehsal edilmişsi haqqında məlumatlar var. Hazırda müxtəlif muzey fondlarında saxlanılan və üzərində istehsalının adı, yaxud qədim

inkışaf Ordubadda həmin əsrin sonlarına qədər stabil karakter daşmışdır. Cənubi Qafqazda səmərəli təşkilatlarının fəaliyyətini tədqiq etmiş S.A.Yegiazarovun tərtib etdiyi cədvəldən aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində burada 8 misgər emalatxanası fəaliyyət göstərirdi və onlarda 40 nəfər işçi (8 usta, 20 kargər və 12 şagird) çalışırdı (21, s.379-380). Şəhərdə çalışan misgərlərin sayı XIX əsrin ikinci yarısında da, təxminən eyni

əsətlərdən götürülmüş süjetlər, hikmətli sözlər həkk edilmiş sərpuş, ləyan, məcməyi, satıl, qazan, sini, piyalə, kasa, güyüm, dolça və s. nümunələr misgərlik sənətinin Naxçıvan diyarında yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını göstərir (8, s.101-102; 11, s.53).

Öyrənilən dövrdə Naxçıvan diyarında misgərlik sənətinin başlıca mərkəzi Ordubad şəhəri idi. Şübhəsiz ki, bu məsələdə şəhərin yaxınlığında zəngin mis yataqlarının olması mühüm rol oynayırdı. Bu yataqlardan əldə edilən misin bir hissəsi qonşu ölkələrə və vilayətlərə ixrac ediləndə, əsas hissəsi yerli misgərlərin tələbatını ödəyirdi.

Mənbələrdən əldə edilmiş məlumatlar göstərir ki, yeni dövrdə Naxçıvan diyarında misgərlik sənətinin əsas mərkəzi Ordubad şəhəri olmuşdur. Bütün XIX əsrə aid statistik məlumatların müqayisəli təhlilindən aydın olur ki, bu sənətin

qədər (1864-cü ildə - 42, 1865-ci ildə - 42, 1867-ci ildə - 47 nəfər) olmuşdu. Yalnız 1886-cı ildə onların sayı iki dəfə azalaraq 20 nəfərə enmişdi (17, s.180). Görünür, maşın sənayenin inkişafının təsiri özünü bu sahədə də göstərməyə başlamışdı.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVIII-XIX əsrin əvvəllərində də misdən hazırlanmış müxtəlif təyinatlı qablar əhalinin məişətində mühüm yer tutmaqda davam edirdi. Azərbaycanın

Rusiya tərəfindən işğalından az sonra tərtib edilmiş mənbələrdən birində göstərilirdi ki, "ümumiyyətlə, mis əşyalar bu yerdə geniş yayılmışdır, on yoxsul adamların belə mis qazanları, səhəngləri, piyalələri və digər ev əşyaları var" (24, s.125). Misdən hazırlanmış qabların saxsı və ağac qablara nisbətən daha möhkəm və davamlı olması əhalinin məhz bu qablara üstünlük verməsində az rol oynamırdı.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan diyarında da çox geniş çeşiddə mis qablar istehsal edilirdi. Bir çox tədqiqatçıların apardığı araşdırmalar nəticəsində Azərbaycanın misgər emalatxanalarında 80-ə yaxın mis məmulatı növünün istehsal edildiyi müəyyən edilmişdir (1, s.168; 6, s.45-48; 7, s.93-94). Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, mis məmulatları təyinatlarına görə xörək qablarına (qazan, tava, teşt, sapılca, sini, aşsüzen, kəfگیر, çömçə), süfrə qablarına (cam, kasa, nımçə, sərpuş, qablama, xeyrə, dəhmərdən və s.), su qablarına (güyüm, satıl, səhəng, dolça, abgədən, lüləyin, aftafa-layan, tayqulp, şərbət qabı, qəhvədən, güləbdən və s.), ağartı qablarına (sərnice, badya), məişət əşyalarına (şəmdən, qara çıraç, manqal, rüşül qabı, qalyan maşası, tərəzi gözləri, samovar, zınqırov və s.) bölünürdü (9, s.194-195).

Istehsal edilmiş mis məmulatları üzərində ustanın adının yazılması və naxışlar vurulma-

sı qaydası bu dövrdə də davam edirdi. Hazır məhsulların üzərinə bəzək və naxışların vurulması ilə bu sahə üzrə ixtisaslaşmış sənətkarlar-qravayuraçılar məşğul olurdu. Misgərlər istehsal etdikləri məhsulları çəki ilə satdıqları halda, qravayuraçılar əməkhaqqını naxış vurduqları hər bir məmulata görə alırdılar (23, s.47).

Əhalinin məişətində mis qabların geniş yer tutması daha bir sənətin-qalayçılığın inkişafını da aktualaşdırırdı. Qalaylanmamış mis qabda hazırlanan xörək qida zəhərlənməsinə səbəb

ola bilərdi. Əhalinin istifadəsində olan belə qabların qalaylanması ilə "qalayçı" adlanan xüsusi sənətkarlar məşğul olurdu. Mis qab istehsalı ilə demək olar ki, eyni vaxtda meydana gəlmiş qalayçılıq uzun müddət sayıyar xarakter daşmışdır. XVII əsrdə İranda və Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı İ. Şərdən qalayçıların daimi fəaliyyət göstərən emalatxanalarının olmadığını göstərir. Onun sözlərinə görə, şagirdi ilə birgə işləyən qalayçı bir kisa kömürdən, damırçı körüyündən, soda və naşatırdan ibarət olan emalatxanasını istədiyi yerdə - həyatın bir küncündə, bağda və hətta mətbəxdə quraşdırıa bilərdi. (19, s.203).

Tədqiq olunan dövrə aid məlumatlar göstərir ki, artıq XVIII əsrdən başlayaraq qalayçılar bir növ "oturaqlaşmağa" başlamış, şəhərlərdə daimi fəaliyyət göstərən emalatxanalar yaratmışdılar. XIX əsrdə həmin Naxçıvan, həm də Ordubad şəhərlərində daimi fəaliyyət göstərən qalayçı emalatxanaları haqqında mənbələrdə kifayət qədər məlumat var. Belə mənbələrdən birində göstərilir ki, 1863-cü ildə Naxçıvan şəhərində 3 nəfər, Ordubad şəhərində isə 8 nəfər qalayçılıqla məşğul olurdu (25, s.48).

Naxçıvan diyarında yayılmış sənət sahələrindən birini də nəcib metalların emalı üzrə ixtisaslaşmış zərgərlik təşkil edirdi. Bununla belə, misgərliklə müqayisədə, zərgərlik sənətinin xammalla təchizatında ciddi çətinliklər mövcud idi. Naxçıvan diyarında çalışan zərgərlər və gümüşbəndlər özlərinin xammalla olan tələbatını daha çox İranda, Türkiyədən, Rusiyadan və Rusiya vasitəsilə bəzi Avropa ölkələrindən gətirilən qiymətli metallar hesabına ödəyirdilər. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, zərgərlər Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində xarici ölkələrdə zərb olunmuş müxtəlif nominalı qızıl və gümüş pulları əridərək onlardan zinat əşyaları hazırlayırdılar. Bu və ya digər zərgərlik məmulatı hazırlatmaq istəyən istehlakçıların zərgərlərə qızıl və ya gümüş təqdim etməsi halları da geniş yayılmışdı (9, s.197).

Əslində zərgərlik sənəti istifadə edilən materialın növündən asılı olaraq iki müstəqil sahəyə - gümüşbəndlik və zərgərlik sahələrinə bölünürdü. Zərgərlik sənəti Azərbaycanın digər bölgələrində, Naxçıvan diyarında da qədim tarixə malikdir. X əsr müəllifi İbn Hövqəl Azərbaycanda zərgərlik sənətinin mühüm mərkəzləri sırasında Naxçıvanın da adını çəkir (22, s.98).

Əldə olunan materiallar göstərir ki, XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında gümüşbəndlik sənəti zərgərliyə nisbətən daha geniş yayılmışdı. Bütün bu dövr ərzində yalnız 1854-cü ilə aid məlumatlarda Ordubad şəhərində 3

nəfər zərgərin fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumata rast gəlmək mümkündür (27, s.58). Bunun əksinə olaraq, gümüşbəndliliklə məşğul olan sənətkarların diyarda fəaliyyəti daha sabit karakter daşıyırdı. Naxçıvan xanlığının Rusiya

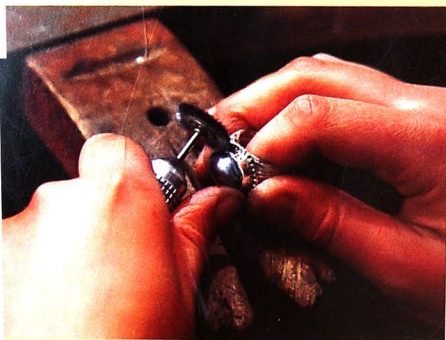
tərəfindən işğal edilməsindən az sonra tərtib edilmiş kameral təsvirlərdə Naxçıvan şəhərində 18 nəfər (3, v.18), Ordubad şəhərində isə 5 nəfər (2, v.17) gümüşbəndin çalışdığı haqqında məlumat verilir.

Zərgərlər tərəfindən istehsal edilən məmulatların əsas hissəsini qadın bəzəkləri təşkil edirdi. Təyinatına görə bu bəzəklər 5 qrupa –baş,

boyun, bilək, barmaq və paltar bəzəklərinə bölünürdü. Baş bəzəklərinin sırasına süs, çıçığa, tac, alınlıq və s. aid edilir. Sonuncu baş bəzək məmulatı Naxçıvan diyarında "qarabatdaq" və "araxşın" adları ilə tanınırdı. Boyun bəzəkləri arasında qızıl boyunbağlar xüsusi yer tuturdu. Naxçıvan diyarında belə boyunbağlar "çəçik" və "xirtəklilik" adı ilə hazırlanırdı (9, s.200-201).

Qiyətli metallardan hazırlanan zərgərlik məmulatlarının bəzədilməsi zamanı sənətkarlar şəbəkə, minasazlıq, xətməkarlıq, qarasaad, döymə və qəlibkarlıq kimi texniki üsullardan istifadə edirdilər. Bu üsulların köməyi ilə hazırlanan məhsulun üzərinə handəsi, astral, zoomorf və nəbati bəzəklər salınırdı. Tədqiq olunan dövrdə zərgərlikdə qəlibkarlıq üsulundan daha çox istifadə edilirdi (13, s.30-35).

Zərgərlər yalnız bəzək məmulatlarının istehsalı ilə deyil, soyuq və odlu silahların bədii tərtibatı ilə də məşğul olurdular. Bu zaman daha çox cızma və qazma üsullarından istifadə edilirdi. XIX əsrin 30-cu illərində nəşr olunmuş mənbələrdən birində Azərbaycanda silahların "sovad üsulu ilə qızıl və gümüşdən olan bəzəklərlə istehsal edilməsi" haqqında məlumat verilir. İstehsal edilən silahların üzərinə ustanın adının və "Qurani-Kərim"dən ayələrin yazılması geniş yayılmışdı (20, s.68).

Ədəbiyyat:

1. Atakışiyeva M. Mingçəvir şəhərinin ətraf kəndlərində ev avadanlığı. //AMM, II c., Bakı, 1951
2. Azərbaycan DTA, f.24,siy.1, iş 372
3. Azərbaycan DTA, f.24,siy.1, iş 353
4. Əliyev V., Bağirov R. Naxçıvanın qədim qala şəhərləri. Bakı: "Elm", 2012
5. İbrahimov F. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti. Bakı: "Elm", 1988

6. Quliyev H. A. XIX-XX əsrin əvvəllərində Lahuc qəsəbəsində mis qab istehsalı. // Azərbaycan EA Xəbərləri (İctimai Elmlər Seriyası). 1961, №2
7. Quliyev H., Tağıyev N. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı, 1968
8. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi öçerki. Bakı, 1977
9. Mustafayev A. N. Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 1999
10. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002
11. Nəcəfli T. H. XV-XVI əsrlərdə Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatı. //NDU. Elmi əsərlər. 2009, № 2
12. Sadıxzadə Ş.Q. Azərbaycanın son tunc və ilk dəmir dövrü bəzəklərinin təsnifatı. //Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. VII c., Bakı, 1973
13. Tərlanov M., Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı, 1960
14. Абибуллаев О. А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982
15. АКАК, т. VII, с. 90
16. Бахшалиев В. В. Металлургия и металлообработка на территории древней Нахичевани (IV-II тыс. до н.э.). Автореферат КД, Ленинград, 1986
17. Ваидова Х. Истрия города Ордубада. Баку, 2007
18. Газ. "Кавказ", 1859, № 21
19. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII в в. Баку, 1982
20. Евецкий О.С. Статистическое описание Кавказского края с присовокуплением статьи: Политическое состояние Закавказского края на исходе XVIII века и сравнение оного с нынешним. СПб., 1835
21. Егизаров С. А. Исследования по истории учреждений в Закавказье. ч. II, Городские цехи. Казань, 1891
22. Ибн-Хаукал. Книга путей и царств. //СМОМПК, вып. XXXVIII, Тифлис: 1908
23. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. // Весь Кавказ, СПб., 1914
24. ОРВЗК, ч. III, СПб., 1836
25. Сборник статистических сведения о Кавказе. т. I, Тифлис: 1869
26. Селимханов И. Р. Разгаданные секреты древней бронзы. М.,1970
27. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку: 1964

Prof. Vidadi Muradov
PhD in History.

Vidadi Muradov
доктор философии по истории,
профессор

On the history of development of copper art and jewelry art in Nakhchivan

Из истории развития медннчества и ювелирного дела в Нахчыванском крае

Key words: art, copper art, production, produce, silver craftsmanship, jewelry making

Ключевые слова: ремесло, медннчество, производство, изделие, серебряная чеканка, ювелирное дело

Summary

Резюме

The copper and jewelry arts, some of the most developed areas of iron art, began to develop in Nakhchivan since very old times. The abundance of raw materials created favorable conditions for the spread of copper art in the city. In the 18th and early 20th centuries household dishes for food, table tops, milk products and so on were produced in Ordubad city – the main center of copper art. Despite the weakness of the local raw resources, jewelry art was widespread in Nakhchivan. Silver masters and jewelry makers operating in Nakhchivan and Ordubad cities produced a variety of decorative ornaments for women mostly.

Медннчество и ювелирное дело, являвшиеся наиболее распространёнными областями обработки металлов, начали развиваться в Нахчыванском крае с самых древних времён. Богатство сырьевых ресурсов создало наиболее благоприятные условия для распространения и развития медннчества. В XVIII – начале XX веков в городе Ордубад, в основном центре медного ремесла, изготавливались различные виды пищевой, столовой, молочной и другой бытовой посуды. Несмотря на слабость сырьевой базы, в Нахчыванском крае было распространено и ювелирное дело. Чеканщики по серебру и ювелиры, работавшие в городах Нахчыван и Ордубад, в основном занимались изготовлением различных видов женских украшений.